

ΡΟΤΖΕΡ ΣΚΡΑΤΟΝ

ΤΙΤΛΟΣ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΣΠΙΝΟΖΑ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ:
Λένα Θεοδωρίδου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΝΑΛΙΟΣ

Σειρά: Φιλοσοφία
Τίτλος πρωτοτύπου: Spinoza
Συγγραφέας: Roger Scruton
Επιμέλεια: Ελένη Κεκροπούλου
Μετάφραση: Λένα Θεοδωρίδου

Σελιδοποίηση – Φιλμ – Μοντάζ – Εξώφυλλο: ΑΡΧΕΤΥΠΟ ΑΕΒΕ

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, ή η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη. Νόμος 2121/1993 και κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

Copyright © 1998, Roger Scruton
© 2002 για την ελληνική γλώσσα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΝΑΛΙΟΣ
Ελευθερίου Βενιζέλου 4 – 143 43 Νέα Χαλκηδόνα, Αθήνα.
Τηλ.: 010 2531614, Fax: 010 2584854
e-mail: e-enalios@otenet.gr

ISBN 960-536-081-0

Η ΖΩΗ ΚΑΙ Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ

Ο Μπενεντίκτους (Μπαρούχ) ντε Σπινόζα (1632-1677), γεννήθηκε, έζησε και πέθανε στην Ολλανδία, όπου είχε καταφύγει η οικογένειά του –Εβραίοι από την Πορτογαλία– για να γλυτώσει από την Ιερά Εξέταση. Πήρε εβραϊκή ανατροφή αλλά αφορίστηκε για τις αιρετικές του απόψεις τις οποίες απέκτησε κατά τη μελέτη του Ντεκάρτ (Καρτέσιου 1596-1649), του πατέρα της σύγχρονης φιλοσοφίας. Ο Ντεκάρτ αν και Γάλλος, πέρασε κι αυτός το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγικής ζωής του στην Ολλανδία. Χάρη στον Ντεκάρτ και στους Καρτεσιανούς αλλά και χάρη στην πνευματική ελευθερία που πρόσφερε η Ολλανδική Δημοκρατία στα χρόνια που ακολούθησαν την επιτυχημένη επανάστασή της κατά της Ισπανίας, η Ολλανδία του δεκάτου εβδόμου αιώνα ήταν, για αρκετές σημαντικές δεκαετίες, ένα κέντρο πνευματικής ζωής και η πρώτη έδρα του Διαφωτισμού.

Δυστυχώς είναι πιο εύκολο να χάσει μια χώρα την ελευθερία της σκέψης παρά να την κερδίσει κι έτσι με την άνοδο του Καλβινισμού μπήκε τέλος στο ανεκτικό καθεστώς της Δημοκρατίας. Το 1670 ο Σπινόζα δημοσίευσε μια *Θεολογικο-Πολιτική Πραγματεία*, όπου δεν έβαλε το όνομά του αλλά που σύντομα αποκαλύφθηκε ότι την είχε γράψει εκείνος. Στην πραγματεία αυτή υπερασπίστηκε την κοσμική κυβέρνηση, το δόγμα του νόμου και της ελευθερίας της σκέψης και τη διάνθισε με βιβλικά παραδείγματα τα οποία δεν έκρυβαν την εχθρότητα του συγγραφέα προς την κυβέρνηση των ιερών και φαρισαίων. Η *Πραγματεία* απαγορεύθηκε και ο συγγραφέας του εκδιώχθηκε για ένα διάστημα από το Άμστερνταμ.

Μετά από αυτήν την αντιπαράθεση με την κυβέρνηση ο Σπινόζα αποτραβήχτηκε για να ζήσει κοντά στους σχισματικούς χριστιανούς. Διατήρησε το ενδιαφέρον του για την πολιτική και προσπάθησε αρκετές φορές να εμφανισθεί στο προσκήνιο της δημόσιας ζωής. Άρχισε επίσης να δουλεύει ένα δεύτερο δοκίμιο το οποίο ποτέ δεν τελείωσε. Δεν δημοσίευσε τίποτα άλλο και το αριστούργημά του, η *Ηθική*, το οποίο κυκλοφόρησε στους φοιτητικούς κύκλους λίγα χρόνια πριν τον θάνατό του, εκδόθηκε επίσημα μετά τον θάνατο του φιλοσόφου και απαγορεύτηκε αμέσως.

Ο Σπινόζα έζησε μια λιτή ζωή ως μελετητής· αρνήθηκε την έδρα του καθηγητή στη Χαϊδελβέργη και ανέπτυξε τη φιλοσοφική του σκέψη μέσα από την αλληλογραφία του με άλλους επιστήμονες και φιλοσόφους.

Είχε πολλά ενδιαφέροντα που περιελάμβαναν την Πολιτική, την Νομική, την ενασχόληση με τη μελέτη και τη ζωγραφική θεμάτων από τη Βίβλο, τα Μαθηματικά και τις Φυσικές Επιστήμες. Έκανε οπτικά πειράματα με ανεστραμμένους φακούς και ίσως αυτά ακριβώς τα πειράματα οπτικής να επιδείνωσαν τη φυματίωση η οποία τον οδήγησε σε έναν πρόωρο αλλά ήρεμο θάνατο. Έχαιρε μεγάλης εκτίμησης ανάμεσα σε όσους τον γνώριζαν και δεν ήταν λίγοι αυτοί που τον αγαπούσαν. Σε μια επιστολή του έγραψε:

Όσο περνάει από το χέρι μου, από όλα όσα δεν μπορώ να ελέγξω εκείνο που εκτιμώ περισσότερο είναι το χέρι που μου απλώνουν όσοι φίλοι αγαπούν την αλήθεια. Πιστεύω ότι τίποτα στον κόσμο από όσα αδυνατούμε να ελέγξουμε δεν μας προσφέρει περισσότερη ηρεμία παρά η δυνατότητα μιας τρυφερής σχέσης με τους ανθρώπους αυτούς. Είναι τόσο απίθανο να διαταραχθεί τέτοιου είδους αγάπη... όσο και το ό,τι όταν ανακαλύπτει κανείς την αλήθεια δεν πρέπει να την αποκρύπτει.

Όλα τα γραπτά του Σπινόζα αντικατοπτρίζουν αυτήν την άποψη περί αλήθειας σε συσχετισμό με την επιδίωξη της αποκάλυψης της αλήθειας. Η φιλία και η επιδίωξη της αποκάλυψης της αλήθειας, αυτά πίστευε ότι ήταν τα δύο πράγματα που βοηθούν στην επίτευξη του υπέρτατου σκοπού του ανθρώπινου γένους που δεν είναι άλλος από το *amor intellectualis Dei*, δηλαδή την πνευματική αγάπη του Θεού. Η φιλοσοφία του

Σπινόζα ήταν μια προσπάθεια να συμφιλιώσει τη βαθιά θρησκευτικότητα με την επιστημονική θεώρηση του ανθρώπου.

Η ΗΘΙΚΗ

Ο Σπινόζα έγραψε στα λατινικά, εφήρμοσε καρτεσιανές και μεσαιωνικές τεχνικές και καλλιέργησε το προσωπικό του στυλ το οποίο ήταν λιτό αλλά επιβλητικό. Οι εκάστοτε αφορισμοί ξεπηδούν μέσα από τις σελίδες με ορμή γιατί βασίζονται σε επιχειρήματα τα οποία παρουσιάζονται με μαθηματική ακρίβεια. Εδώ μπορούμε να εξετάσουμε μόνο το μεγαλύτερο έργο του Σπινόζα, την *Ηθική* γιατί τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί ισχύουν ακόμα και για μας που ζούμε τρεις αιώνες μετά τη δημοσίευσή τους ώστε όλοι οι σύγχρονοι σκεπτόμενοι άνθρωποι έχουν κάθε λόγο να δεχθούν τις έννοιες που εισάγει όπως ακριβώς έκαναν και οι διανοούμενοι της εποχής του.

Η *Ηθική* χωρίζεται σε πέντε μέρη, το καθένα από τα οποία παρουσιάζεται με βάση τη γεωμετρία του Ευκλείδη, ξεκινώντας με ορισμούς και αξιώματα και συνάγοντας θεωρήματα από αόριστες αποδείξεις. Τα αξιώματα υποτίθεται ότι είναι αυταπόδεικτα και τα θεωρήματα συμπεράσματα που ισχύουν. Αν αυτό ίσχυε βέβαια, τότε η φιλοσοφία δεν θα ήταν αληθινή εν μέ-

ρει αλλά αναγκαία αληθινή – όπως και τα μαθηματικά είναι κατ' ανάγκην αληθή. Η απιθανότητα αυτού δεν θα πρέπει να μας αποθαρρύνει. Ακόμα κι αν οι αποδείξεις μπορούν να κλονισθούν, ακόμη και αν τα αξιώματα είναι ασαφή, ακόμα και σε αυτήν την περίπτωση υπάρχει ένας ολόκληρος πνευματικός θησαυρός που μπορούμε να εξαγάγουμε από αυτά – αν κριθούν στο σύνολό τους και με βάση αυτά που υποδηλώνουν – και η φιλοσοφία του Σπινόζα είναι πιο κοντά στην αλήθεια από οποιαδήποτε φιλοσοφία η οποία έχει θέσει τα ίδια απλά ερωτήματα. Τα ερωτήματα αυτά είναι εξίσου σημαντικά για μας όσο ήταν και για τον Σπινόζα. Η διαφορά είναι ότι σπανίως τα συνειδητοποιούμε. Να ποια είναι:

1. Γιατί υπάρχει ό,τι υπάρχει;
2. Πώς συντίθεται ο κόσμος;
3. Γιατί κινούμαστε μέσα στο πλαίσιο των πραγμάτων;
4. Είμαστε ελεύθεροι;
5. Πώς θα έπρεπε να ζούμε;

Η δυσκολία του σημερινού ανθρώπου να απαντήσει στα ερωτήματα αυτά έγκειται στο γεγονός ότι ουσιαστικά δεν θέλει να τα αντιμετωπίσει, πράγμα βεβαίως που ευθύνεται και για τον βαθύ αποπροσανατολισμό του. Αυτό που έγινε της μόδας να ονομάζουμε τελευταία «μεταμοντέρνο» είναι η κατάσταση των ανθρώπων εκείνων οι οποίοι θεωρούν πιο εύκολο να

κρύβουν τα θεμελιώδη άγχη τους παρά να τα αντιμετωπίζουν. Οι άνθρωποι αυτοί δεν ξέρουν πια τι να ελπίζουν ή πώς. Για την κατάστασή τους δεν υπάρχει καλύτερος θεραπευτής από τον Σπινόζα ούτε καλύτερος συνήγορος της πνευματικής ζωής όλων όσοι έχουν χάσει κάθε επιθυμία να την κατακτήσουν και πάλι.

Τα πέντε ερωτήματα που έθεσα είναι φιλοσοφικά και δεν μπορούν να απαντηθούν ούτε με την παρατήρηση ούτε με τα πειράματα αλλά μόνο με τη χρήση της λογικής. Ο Κοσμολόγοι διατυπώνουν διάφορες και συχνά αντιμαχόμενες απόψεις για την «προέλευση του Σύμπαντος». Μερικοί υποστηρίζουν ότι υπήρξε μια μεγάλη έκρηξη κι άλλοι ότι το σύμπαν προήλθε από μια αργή διαδικασία συμπύκνωσης. Και οι δύο θεωρίες, όμως, αφήνουν αναπάντητο το βασικό ερώτημα. Ακόμα κι αν καταλήξουμε στο ό,τι το Σύμπαν δημιουργήθηκε κάποια στιγμή από το τίποτα, πρέπει να απαντήσουμε σε κάτι άλλο: ποια ήταν «η αρχική του κατάσταση». Θα πρέπει να υπήρχε μια αλήθεια όταν το Σύμπαν βρισκόταν σε μηδενικό ακόμα σημείο — δηλαδή, ότι αυτό το μεγάλο γεγονός επρόκειτο να γίνει οντότητα και να δημιουργήσει αποτελέσματα σύμφωνα με προϋπάρχοντες, κατά τη αρχική εκείνη στιγμή, νόμους. Και πώς μπορεί να εξηγηθεί αυτό;

Αυτό είναι το πρώτο ερώτημα το οποίο ανέφερα πιο πάνω. Καμία επιστημονική θεωρία δεν μπορεί να δώσει απάντηση σε αυτό. Παρ' όλα αυτά, αν δεν υπάρχει απάντηση, τότε τίποτα δεν μπορεί στην πραγματικότητα να ερμηνευθεί. Μπορούμε να περιγράψουμε

πώς λειτουργεί το Σύμπαν, αλλά όχι γιατί υπάρχει. Η αλήθεια είναι ότι η ύπαρξη ενός σύμπαντος που λειτουργεί, ενός σύμπαντος που επιδέχεται επιστημονικών ερμηνειών αποτελεί ακόμα μεγαλύτερο μυστήριο από την ύπαρξη του τυχαίου χάους. Ποιο είναι το αθάνατο χέρι ή μάτι που θα μπορέσει να οριοθετήσει αυτήν την τρομακτική συμμετρία; Συνέβη, έτσι απλά; Κι αν έγινε αυτό, πώς και γιατί;

Ο Σπινόζα έζησε σε μια εποχή όπου από τον θεολογικό διαλογισμό άρχισε να αναδύεται η επιστήμη. Ήταν ένας στοχαστής που όσον αφορά στις σύγχρονες θεωρίες της Φυσικής και της Κοσμολογίας επηρογείτο της εποχής του από πολλές απόψεις. Δεν δεχόταν, όμως, τη σαφή διάκριση ανάμεσα στην επιστήμη και στη φιλοσοφία. Γι αυτόν, όπως και για τον Ντεκάρτ, η Φυσική έχει να κάνει με τη μεταφυσική κι ένας επιστήμονας ο οποίος αγνοεί τα θεμελιώδη ερωτήματα, στην πραγματικότητα δεν καταλαβαίνει τι κάνει. Αυτά τα θεμελιώδη ερωτήματα δεν μπορούν να απαντηθούν με τα πειράματα. Η λογική και όχι το πείραμα μπορεί να μας καθοδηγήσει προς την υπέρτατη πραγματικότητα. Ακριβώς επειδή σκεφτόταν κατά τον τρόπο αυτόν ο Σπινόζα περιγράφεται ως ορθολογιστής (κι όχι ως εμπειριστής, δηλαδή κάποιος που εντοπίζει τη γνώση στο σύνολό της στην εμπειρία). Γι αυτό ακριβώς εφήρμοσε την «γεωμετρική μέθοδο», εφ' όσον η λογική δεν αναγνωρίζει καμία άλλη μέθοδο. Κάθε αλήθεια που προέρχεται από τη λογική είναι είτε αυταπόδεικτη είτε προέρχεται από αυταπόδει-

κτες αλήθειες που συνάγονται αλυσιδωτά από κάποια επιχειρήματα.

Η εφαρμογή της γεωμετρικής μεθόδου σημαίνει ό-τι η φιλοσοφία του Σπινόζα φαίνεται υπερβολικά αυστηρή εκ πρώτης όψεως. Είναι φυσικό για τους φιλοσόφους να αρχίζουν από επιμέρους ζητήματα και μετά να προχωρούν σιγά-σιγά προς μια πιο αφηρημένη εικόνα της πραγματικότητας. Κι έτσι ο Ντεκάρτ άρχισε ρωτώντας τον εαυτό του κατά πόσο υπάρχει κάτι για το οποίο θα μπορούσε να μην αμφιβάλλει και προχώρησε για να φτιάξει μια μεταφυσική θεωρία η οποία θα μπορούσε να θέσει τέλος στις αμφιβολίες του. Ο Σπινόζα αρχίζει από το σημείο όπου καταλήγουν οι άλλοι στοχαστές – δηλαδή από τα αξιώματα μιας αφηρημένης θεωρίας. Μετά *κατεβαίνει* σταδιακά στην ανθρώπινη πραγματικότητα και στο πρόβλημα το οποίο υποτίθεται ότι λύνει η θεωρία του. Το να καταφέρει κανείς κάτι τέτοιο είναι έτσι κι αλλιώς μεγάλο επίτευγμα αλλά το να το καταφέρει κανείς με τον τρόπο του Σπινόζα έτσι ώστε να βρει απαντήσεις στα αιώνια ερωτήματα, είναι σχεδόν θαύμα.

ΘΕΟΣ

Το πρώτο μέρος της *Ηθικής* αφιερώνεται στα δύο πρώτα ερωτήματά μας: γιατί υπάρχει ό,τι υπάρχει;

Και, από τι συντίθεται ο κόσμος; Ο Σπινόζα, όπως και πολλοί από τους προδρόμους του, ήταν πεπεισμένος ότι το Σύμπαν δεν μπορεί να ερμηνευθεί εκτός κι αν ξεκινήσουμε από την αρχή ότι υπάρχει κάτι που είναι *αυθυπόστατο*, δηλαδή κάτι που υπάρχει εκ φύσεως. Η ερμηνεία ενός τέτοιου πράγματος βρίσκεται μέσα στο ίδιο το πράγμα: πρέπει να υπάρχει, αλλιώς παραβιάζει την ίδια του την ερμηνεία. Αυτό το πράγμα που υπάρχει κατ' ανάγκην και από την ίδια του τη φύση έχει καθιερωθεί να ονομάζεται Θεός και το πρώτο μέρος της *Ηθικής* έχει τον τίτλο «Περί Θεού». Εδώ αναφέρουμε περιληπτικά μερικούς από τους ορισμούς που χρησιμοποιεί στην αρχή:

Ορισμός 1: Λέγοντας *αυθυπόστατο*, εννοώ την οντότητα εκείνου που η ουσία του εμπεριέχει ύπαρξη, ή εκείνο η φύση του οποίου δεν μπορεί να νοηθεί παρά μόνον ως ύπαρξη.

Ορισμός 2: Το πράγμα αυτό λέγεται ότι είναι πεπερασμένο στο είδος του ώστε μπορεί να οριοθετηθεί από ένα άλλο της ίδιας φύσης.

Ορισμός 3: Λέγοντας ουσία, εννοώ κάτι που υπάρχει αφ' εαυτού και γίνεται αντιληπτό από μόνο του, δηλαδή κάτι, η έννοια του οποίου δεν απαιτεί την έννοια κάποιου άλλου πράγματος, από το οποίο πρέπει να μορφοποιηθεί.

Ορισμός 4: Λέγοντας χαρακτηριστικό γνώρισμα, εν-

νοώ ό,τι ο νους (η διάνοια) ανταλαμβάνεται μία ουσία, ως συνθετικό στοιχείο την οντότητά της.

Ορισμός 5: Λέγοντας κατάσταση, εννώ τις μεταλλαγές (affectiones) μιας ουσίας ή ό,τι υπάρχει κάπου αλλού μέσω του οποίου μπορεί επίσης να γίνει αντιληπτή.

Ορισμός 6: Λέγοντας Θεό, εννώ ένα ον απόλυτα μη πεπερασμένο δηλαδή μια ουσία η οποία αποτελείται από άπειρα γνωρίσματα, κάθε ένα εκ των οποίων εκφράζει μια αιώνια και μη πεπερασμένη ουσία.

Ορισμός 7: Ονομάζεται ελεύθερο το πράγμα εκείνο το οποίο υπάρχει μόνο και μόνο από την αναγκαιότητα της ίδιας του της φύσης, και το οποίο είναι προορισμένο να ενεργεί μόνο αυθυπόστατα. Αλλά ονομάζουμε απαραίτητο ένα πράγμα, ή μάλλον αναγκαίο, όταν η ύπαρξή του καθορίζεται από ένα άλλο και όταν παράγει ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα με έναν σταθερό και συγκεκριμένο τρόπο.

Ορισμός 8: Λέγοντας αιωνιότητα, εννώ την ίδια την ύπαρξη, στον βαθμό που νοείται ότι απορρέει απαραίτητως από τον ορισμό του αιώνιου πράγματος.

Σπανίως ένα φιλοσοφικό έργο ξεκινά με τόσους περιορισμούς. Ήδη ένα μεγάλο μέρος της κοσμοθεωρίας του Σπινόζα περιλαμβάνεται σε αυτούς τους οκτώ ορισμούς και ουσιαστικά η δυσκολία της «*Ηθικής*» του έγκειται στην αποκρυπτογράφηση τους.

Ο πρώτος ορισμός είναι του Μωϋσή Μαϊμονίδη, ενός εβραίου στοχαστή που έζησε τον δωδέκατο αιώνα και που επηρέασε πολύ τη μεσαιωνική φιλοσοφία. Όπως ανέφερα πιο πάνω, ο Σπινόζα πίστευε ότι το αίτιο της ύπαρξης θα μπορούσε να λυθεί μόνο αν υπήρχε ένα ον το οποίο εκ φύσεως θα υπήρχε μόνο και μόνο για να υπάρχει, ένα ον η ύπαρξη του οποίου θα μπορούσε να αυτοερμηνευτεί. Ένα τέτοιο ον πρέπει να είναι αυτο-δημιούργητο ή να είναι «αυθυπόστατο». Εξ ου και ο ορισμός.

Από το ίδιο ρεπερτόριο των θεολογικών ιδεών προέρχεται και η διάκριση που κάνει ο Σπινόζα ανάμεσα στο πεπερασμένο και στο άπειρο. Τα πεπερασμένα πράγματα –όπως πιστεύει, έχουν όρια– στον χώρο, στον χρόνο ή στη σκέψη. Και κάτι που έχει όρια, οριοθετείται από κάτι άλλο: αντιλαμβανόμαστε τότε, ότι υπάρχει κάτι μεγαλύτερο ή σπουδαιότερο ή με μεγαλύτερη διάρκεια. Δεν μπορούν όλα τα πράγματα να συγκριθούν (και κατά συνέπειαν να περιοριστούν) από οτιδήποτε άλλο. Ένας μεγάλος ελέφαντας δεν είναι μεγαλύτερος ή μικρότερος από μια μεγάλη σκέψη. Γενικά, τα υλικά πράγματα (τα σώματα) περιορίζονται από υλικά πράγματα και τα πνευματικά πράγματα (οι ιδέες), από πνευματικά πράγματα. Εξ ου και η έκφραση «πεπερασμένο στο είδος του».

Ο τρίτος ορισμός εισάγει τη βασική έννοια της φιλοσοφίας του Σπινόζα – την έννοια γύρω από την οποία περιστρέφονται τα μεταφυσικά του επιχειρήματα. Ο όρος «ουσία» ήταν μία από τις τεχνικές που χρησι-

μποίησε η φιλοσοφία του δέκατου έβδομου αιώνα. Κάθε στοχαστής, όμως, τη χρησιμοποιεί με τον δικό του τρόπο. Σύμφωνα με τον Σπινόζα, η πραγματικότητα διαιρείται σε εκείνα τα πράγματα τα οποία εξαρτώνται ή ερμηνεύονται από άλλα πράγματα, και σε εκείνα που δεν εξαρτώνται παρά μόνο από τον ίδιο τους τον εαυτό. Έτσι το παιδί προέρχεται από τους γονείς του, οι οποίοι με τη σειρά τους προέρχονται από τους δικούς τους γονείς, οι οποίοι με τη σειρά τους προέρχονται... κ.λπ. Η αλυσίδα της ανθρώπινης αναπαραγωγής είναι μια αλυσίδα εξαρτωμένων πραγμάτων. Αυτά δεν είναι ουσίες, αφού για να συλλάβουμε τη σωστή αντίληψη σχετικά με τη φύση τους (για ερμηνεία περί του τι είναι και γιατί είναι) πρέπει να συλλάβουμε και την αιτία της δημιουργίας τους. Ο όρος «ουσία» είναι ένας όρος που χρησιμοποιεί ο Σπινόζα για τα πράγματα τα οποία είναι σημεία αναφοράς για όλα τα άλλα ή εκείνα από τα οποία εξαρτώνται όλα τα άλλα. Οι ουσίες δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτές μέσα από τις γενεσιουργές τους αιτίες αλλά μέσα από τον ίδιο τους τον εαυτό. Τα μικρότερα και εξαρτώμενα πράγματα δεν είναι παρά «καταστάσεις» ουσιών. Στον Ορισμό 5 ονομάζει αυτά τα μικρότερα πράγματα «*affectiones*», έναν λατινικό όρο που στα ελληνικά θα μεταφράζαμε ως «μεταλλαγή», δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο επηρεάζονται οι ουσίες όπως για παράδειγμα ένα κομμάτι ξύλο μεταλλάσσεται όταν βάφεται κόκκινο ή μια καρτέκλα όταν σπάει (αν η καρτέκλα ήταν ουσία τότε το γεγονός ότι σπάει θα αποτελούσε μια κατάσταση της καρτέκλας.

Μπορούμε όμως να δούμε ότι, από τον ορισμό, κάτι τόσο ταπεινό και απλό όπως μια καρτέκλα δεν θα μπορούσε να αποτελεί ουσία).

Ο Ορισμός 4 έχει προκαλέσει ατέρμονες συζητήσεις. Σε γενικές γραμμές στο σημείο αυτό βρίσκεται όλη η ουσία της φιλοσοφίας του Σπινόζα. Όταν κατανοούμε ή εξηγούμε μια ουσία, αυτό γίνεται μέσω της γνώσης της βασικής φύσης της. Μπορεί, όμως, να υπάρχουν περισσότεροι από ένας τρόποι για να «αντιληφθεί» κανείς αυτή τη βασική φύση. Φανταστείτε δύο ανθρώπους οι οποίοι κοιτάζουν έναν πίνακα, ο ένας είναι οπτικός και ο άλλος κριτικός. Και υποθέστε ότι τους ρωτάτε να περιγράψουν τι βλέπουν. Ο οπτικός χωρίζει τον πίνακα σε δύο άξονες και τον περιγράφει ως εξής: «Στο $x=4$, $y=5.2$, υπάρχει μια λωρίδα ώχρας· ο χρωματισμός αυτός συνεχίζεται και στον οριζόντιο άξονα $x=5$. I οπότε και αλλάζει σε έντονο μπλε». Ο κριτικός λει: «Είναι ένας άνδρας με κίτρινο παλτό, σκυθρωπή έκφραση και μπλε ψυχρά μάτια». Θα μπορούσατε να φανταστείτε αυτές τις περιγραφές ολοκληρωμένες – τόσο ολοκληρωμένες που θα μπορούσαν να επιτρέψουν σε έναν τρίτο να ανασυνθέσει την εικόνα του πίνακα χρησιμοποιώντας τις ως οδηγίες. Ωστόσο δεν έχουν τίποτα κοινό μεταξύ τους. Η μία έχει να κάνει με μια απλή κατανομή χρωμάτων πάνω σε ένα πλαίσιο και η άλλη είναι μια περιγραφή της εικόνας που βλέπουμε πάνω σ' αυτό. Αν ανακατέψουμε στοιχεία από τις δύο εκδοχές δεν θα βγαίνει νόημα: ο άνθρωπος στην εικόνα δεν στέκεται δίπλα στο έντονο

μπλε χρώμα αλλά δίπλα στη σκιά μιας βελανιδιάς. Το έντονο μπλε δεν βρίσκεται δίπλα σε ένα μανίκι, αλλά δίπλα στο κίτρινο της ώχρας. Με άλλα λόγια οι δυο περιγραφές δεν είναι συγκρίσιμες: αν ένα κομμάτι της μιας εμφανιστεί μέσα στην άλλη τότε το αποτέλεσμα θα είναι ασυνάρτητο. Παρ' όλα αυτά και οι δυο περιγραφές περιλαμβάνουν στοιχεία που αναφέρονται και στις δυο. Κάτι τέτοιο είχε κατά νου ο Σπινόζα όταν μιλούσε για χαρακτηριστικό γνώρισμα: μια πλήρη περιγραφή της ουσίας, η οποία δεν κυριαρχεί σε μία άλλη, και, αν και μη συγκρίσιμη, αποτελείται από τα ίδια στοιχεία.

Ο Ορισμός 6 του Σπινόζα μας εισάγει στον «Θεό των φιλοσόφων»: στον Θεό που είναι γνωστός μέσα από τα αμέτρητα έργα της αρχαίας και μεσαιωνικής θεολογίας, ο οποίος διακρίνεται από όλα τα κατώτερα πράγματα λόγω της πληρότητας της ύπαρξής του. Περιλαμβάνει «άπειρα γνωρίσματα» – με άλλα λόγια, άπειρα πολλά γνωρίσματα μπορούν να του αποδοθούν, κάθε ένα από τα οποία είναι και μια άπειρη και αιώνια οντότητα. Η ιδέα του αιώνιου εξηγείται στον τελευταίο ορισμό, όπου, σε κάποιο σημείο, ο Σπινόζα κάνει διάκριση ανάμεσα στην αιωνιότητα και στη διάρκεια. Καθένα από τα πράγματα που γίνονται αντιληπτά σε συνάρτηση με τον χρόνο δεν είναι αιώνιο – στην καλύτερη περίπτωση, μπορεί απλώς να διαρκέσει απεριόριστα. Η μοναδική αιωνιότητα είναι εκείνη των μαθηματικών, όπως π.χ. των αριθμών, καθώς και των «αιώνιων αληθειών» που τα περιγράφουν. Το να είσαι αιώνιος

σημαίνει να υπάρχουν εκτός του χρόνου. Κατ' αυτήν την έννοια όλες οι αναγκαίες αλήθειες είναι αιώνιες, όπως οι αλήθειες των μαθηματικών. Όταν αποδεικνύεται η ύπαρξη κάποιου πράγματος από τη συλλογιστική επιχειρηματολογία που προκύπτει από τον ορισμό του, τότε το συμπέρασμα είναι μια αιώνια αλήθεια: και ο Θεός είναι αιώνιος κατ' αυτήν την έννοια.

Ο Ορισμός 7 μάς λει ότι τα καθορισμένα και εξαρτώμενα πράγματα δεν είναι ελεύθερα με την κυριολεκτική έννοια της λέξης. Μόνο τα πράγματα που εξαρτώνται από τον εαυτό τους –δηλαδή τα πράγματα που συμφωνούν με τον πρώτο ορισμό– μπορούν να είναι πράγματι ελεύθερα.

Ο Σπινόζα αφού πρώτα διατύπωσε αυτούς τους ορισμούς προχωρεί σε αξιώματα, τα οποία υποθετικά είναι αυταπόδεικτοι συλλογισμοί της φιλοσοφίας του. Τα αξιώματα αυτά είναι τα εξής:

A1: Όλα τα πράγματα υπάρχουν είτε μέσα στον εαυτό τους είτε μέσα σε ένα άλλο πράγμα.

A2: Ό,τι δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό μέσα από κάτι άλλο, πρέπει να γίνει αντιληπτό μέσα από τον ίδιο του τον εαυτό.

A3: Από μία δεδομένη, συγκεκριμένη αιτία το αποτέλεσμα ακολουθεί αναγκαία· και αντιστρόφως, αν δεν υπάρχει συγκεκριμένη αιτία, είναι αδύνατον να ακολουθήσει το αποτέλεσμα.

A4: Η γνώση ενός αποτελέσματος εξαρτάται από τη γνώση της αιτίας του και συνεπάγεται τη γνώση της αιτίας του.

A5: Δεν μπορούμε να κατανοήσουμε ένα πράγμα μέσα από ένα άλλο αν δεν έχουν τίποτα κοινό μεταξύ τους, δηλαδή αν η έννοια του ενός δεν συνεπάγεται την έννοια του άλλου.

A6: Μια πραγματική ιδέα πρέπει να συμφωνεί με το αντικείμενό της.

A7: Αν ένα πράγμα μπορεί να νοηθεί ως μη υπάρχον, η οντότητά του δεν συνεπάγεται ύπαρξη.

Σπανίως τα αξιώματα είναι πιο απαγορευτικά από τους ορισμούς. Ο Σπινόζα το ήξερε αυτό και συμβούλευε τους αναγνώστες του να ακολουθήσουν κάποιες από τις αποδείξεις έτσι ώστε το νόημα και η αλήθεια των αξιωμάτων να γίνει τελικά κτήμα τους σιγά-σιγά. Αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να αρνηθούμε το αυταπόδεικτο των αξιωμάτων, αλλά μόνο ότι είναι δύσκολο να προσεγγίσουμε την προοπτική μέσα από την οποία διαγράφεται το αυταπόδεικτο. Η αλήθεια είναι ότι ακόμα και στη γεωμετρία και στη θεωρία συνόλων επίσης συχνά τα αξιώματα είναι λιγότερο ξεκάθαρα από τα θεωρήματα.

Παρ' όλα αυτά τα δύο πρώτα αξιώματα χρειάζονται αποσαφήνιση. Για τον Σπινόζα, όταν λέμε ότι το «B είναι στο A» είναι το ίδιο σαν να λέμε ότι το A είναι μια εξήγηση του B. Στην περίπτωση αυτή πρέπει να «σουλ-

λάβουμε» το B μέσα από το A – πράγμα που σημαίνει ότι κανένας ορθός απολογισμός της φύσης του B δεν μπορεί να μην αναφέρει το A (εξ ου και το Αξίωμα 4). Πράγματι, τα δύο πρώτα αξιώματα χωρίζουν τον κόσμο σε δύο κατηγορίες πραγμάτων. Στην πρώτη κατηγορία συμπεριλαμβάνονται πράγματα που εξαρτώνται από άλλα πράγματα (οι αιτίες τους), και τα οποία πρέπει να γίνουν αντιληπτά μέσα από τις αιτίες τους. Στη δεύτερη κατηγορία συμπεριλαμβάνονται πράγματα τα οποία δεν εξαρτώνται από άλλα και μπορούμε να τα αντιληφθούμε μόνο μέσα από αυτά τα ίδια. Θα έπρεπε να είναι προφανές από τους ορισμούς αυτούς ότι πρόκειται για μια διάκριση ανάμεσα σε καταστάσεις και ουσίες.

Για να κατανοήσουμε πλήρως τα αξιώματα, πρέπει να ξέρουμε τι θέλει να αποδείξει ο Σπινόζα. Το πρώτο μέρος της *Ηθικής* του συνίσταται σε 36 προτάσεις και στις αποδείξεις τους, μαζί με διάφορα εκτεταμένα σχόλια. Αποτελούν το επιχειρήμα του Σπινόζα για την άποψη ότι υπάρχει μία και μόνο ουσία και ότι η ουσία αυτή είναι ο Θεός, και κατά συνέπεια η ουσία αυτή είναι άπειρη και αιώνια. Όλα τα άλλα υπάρχουν μέσα στον Θεό – δηλαδή, αποτελούν μια κατάσταση του Θεού, και ως τέτοια εξαρτώνται από τον Θεό. Η απόδειξη αυτού του αξιολογικού ισχυρισμού ακολουθεί ένα μοντέλο γνωστό από τη μεσαιωνική φιλοσοφία – το μοντέλο «του οντολογικού επιχειρήματος» της ύπαρξης του Θεού, όπως το ονόμασε αργότερα ο Καντ. Αφού ο Θεός ορίζεται σαν ον με άπειρα γνωρίσματα,

τότε δεν υπάρχει τίποτε που θα μπορούσε να περιορίσει ή να του αφαιρέσει την οντότητά του: από κάθε άποψη, δεν έχει όρια, είναι απεριόριστος. Κι εφ' όσον η μη-ύπαρξη είναι ένα είδος στέρησης, ένας περιορισμός, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως ιδιότητα του Θεού. Επομένως ο Θεός ως οντότητα προϋποθέτει ύπαρξη – και σύμφωνα με τον Ορισμό 1, αποτελεί την «αιτία του εαυτού του». Ωστόσο, αν αντιλαμβανόμαστε αυτό το κλασικό επιχείρημα για την ύπαρξη του Θεού σωστά, ισχυρίζεται ο Σπινόζα, πρέπει να δούμε και ότι δεν αποδεικνύει μόνο πως υπάρχει ο Θεός αλλά και ότι αγκαλιάζει τα πάντα – και ότι έξω από τον Θεό, δεν υπάρχει τίποτε ή δεν μπορούμε να συλλάβουμε τίποτε. Αν υπάρχει κάτι άλλο εκτός από τον Θεό, αυτό είτε βρίσκεται μέσα στον Θεό είτε εξαρτάται από αυτόν, περίπτωση κατά την οποία δεν είναι μια ουσία αλλά απλώς και μόνο μια κατάσταση του Θεού, ή αλλιώς (Αξίωμα 1) είναι έξω από τον Θεό, και σε αυτήν την περίπτωση βέβαια είναι κάτι που δεν είναι ο Θεός – κάποια άποψη στην οποία ο Θεός έχει όρια και επομένως είναι πεπερασμένος (Ορισμός 2) – πράγμα αδύνατον (Ορισμός 6). Επομένως στον κόσμο υπάρχει μία μόνο ουσία και αυτή είναι η ουσία του Θεού.

Όλα τα πεπερασμένα πράγματα ακολουθούν το ένα το άλλο σε μια ατέρμονη αλυσίδα αιτίας και αποτελέσματος και όλα τους καθορίζονται από την αιτία που τα προκαλεί. Και όπως το θέτει ο Σπινόζα:

Πρόταση 29: Δεν υπάρχει τίποτα τυχαίο στη Φύση,

αλλά όλα τα πράγματα καθορίζονται από την αναγκαιότητα της Θείας Φύσης να υπάρχει και να παράγει ένα αποτέλεσμα με έναν συγκεκριμένο τρόπο.

Ο Θεός και η Φύση αποτελούν τη μία και μοναδική ουσία η οποία μπορεί να θεωρηθεί τόσο σαν ελεύθερη όσο και σαν αυτο-δημιούργητος δημιουργός (*Natura naturans*) και σαν το άθροισμα της δημιουργίας του – εκείνων των πραγμάτων που είναι εν Θεώ και γίνονται αντιληπτά μέσω αυτού (*Natura naturata*). Από μεταφυσική άποψη, μόνο ο Θεός είναι ελεύθερος (βλέπε Ορισμό 7). Επομένως:

Πρόταση 32: Η βούληση δεν μπορεί να θεωρηθεί ελεύθερη αιτία, αλλά μόνον αναγκαία.

Από όλα τα παραπάνω προκύπτει ότι:

Πρόταση 33: Ο Θεός δεν θα μπορούσε να είχε κάνει διαφορετικά τα πράγματα, ή με άλλη τάξη, από ό,τι τα έχει ήδη κάνει.

Ο Θεός, η άπειρη ουσία η οποία αντιλαμβάνεται τα πάντα, είναι το μόνο ελεύθερο ον, με την έννοια η οποία ορίζεται στο πρώτο μέρος της *Ηθικής*, αφού μόνο αυτός καθορίζει πλήρως τη φύση του. Όλα τα άλλα συνδέονται με την αλυσίδα του αιτίου και του αιτιατού ο τελευταίος κρίκος της οποίας είναι ο Θεός.

Εύκολα μπορούμε να καταλάβουμε γιατί ο Σπινόζα θεωρήθηκε τόσο επικίνδυνος αιρετικός. Θέλησε να α-

ποδείξει την ύπαρξη και το μεγαλείο του Θεού. Μας λέει, όμως, ότι Θεός ίσον Φύση και ότι τίποτε στον κόσμο δεν είναι ελεύθερο. Για τον πιστό που βρίσκεται σε σύγκυση και αναζητά εναγωνίως μια φιλοσοφία που να αντιπαρτίθεται στη σύγχρονη επιστήμη, αυτό είναι σκέτη προδοσία. Δεν υπάρχει τίποτε άλλο από τον αμείλικτο μηχανισμό της Φύσης και εμείς είμαστε εγκλωβισμένοι μέσα σε αυτόν. Και το γεγονός ότι η Φύση είναι «αυτοσκοπός» –δηλαδή, το γεγονός ότι υπάρχει από *αναγκαιότητα* και δεν θα μπορούσε να είναι διαφορετικά– μεγαλώνει ακόμα περισσότερο την καταστροφή.

ΤΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

Ο Σπινόζα θα απέρριπτε αυτήν την ερμηνεία της φιλοσοφίας του. Γιατί παραβλέπει τον πιο σημαντικό και πρωτότυπο ισχυρισμό, ότι δηλαδή ο Θεός έχει άπειρα πολλά γνωρίσματα ένα μόνο από τα οποία μελετάται από τη Φυσική Επιστήμη. Δύο από αυτά τα γνωρίσματα μας είναι πλήρως γνωστά: η σκέψη και η έκταση. Ο όρος «έκταση» που έχει ληφθεί από την επιστήμη της εποχής του Σπινόζα, αναφέρεται στον χώρο και στα συστατικά του – με άλλα λόγια στον φυσικό κόσμο. Η έκταση αποτελεί γνώρισμα του Θεού με την έννοια ότι μια ολοκληρωμένη θεωρία του φυσικού κό-

σμου –«των εκτεταμένων πραγμάτων»– περιλαμβάνει όλα όσα υπάρχουν. Κι έτσι η πιο σύγχρονη επιστήμη θα συμφωνούσε με τον Σπινόζα. Ενώ, όμως η Φυσική, όταν είναι ολοκληρωμένη, είναι η αλήθεια για το σύνολο, ωστόσο δεν είναι όλη η αλήθεια. Διότι μπορούμε να συλλάβουμε τον Θεό και με άλλους τρόπους. Για παράδειγμα μπορούμε να τον συλλάβουμε μέσα από το 'γνώρισμα' της σκέψης. Αυτό σημαίνει ότι ο Θεός είναι ουσιαστικά ένα σκεπτόμενο πράγμα, όπως ακριβώς είναι και ουσιαστικά ένα εκτεταμένο πράγμα. Μελετώντας τη φύση της σκέψης, μελετά κάποιος τον Θεό όπως είναι μέσα στον εαυτό του και προχωρά μετά σε μια ολοκληρωμένη θεωρία του κόσμου – όπως ακριβώς μελετά κανείς τη φύση της προέκτασης.

Ένας άλλος τρόπος για να εκφράσουμε αυτήν την άποψη είναι να πούμε ότι μπορούμε να συλλάβουμε όλα όσα υπάρχουν –κάθε κατάσταση, δηλαδή, της θείας ουσίας– με δύο διαφορετικούς τρόπους, είτε φυσικούς (δια του σώματος) είτε πνευματικούς. Στη δική μου περίπτωση νομίζω ότι ξέρω τι συμβαίνει – γιατί ξέρω ότι έχω και νου και σώμα, και ξέρω επίσης ότι το πρώτο αποτελείται από ιδέες –όπου «ιδέα» είναι ένας γενικός όρος για όλες τις πνευματικές οντότητες– και το δεύτερο αποτελείται από μόρια μέσα στο διάστημα. Η άποψη του Σπινόζα είναι ότι η σχέση ανάμεσα στο σώμα και στον νου που αντιλαμβάνομαι μέσα μου διπλασιάζεται μέσω της ολότητας της Φύσης: καθετί φυσικό πράγμα που έχει σώμα, έχει τον πνευματικό του συσχετισμό.

Αλλά ποια είναι η σχέση ανάμεσα στον νου και στο